शेतमजूर व भूमिहीन शेतमजूर कुटूंबांची शैक्षणिक स्थिती-जामनेर तालुक्याचा क्षेत्रिय अभ्यास

*डॉ. सुरेश भास्कर ढाके

प्रस्तावना : जामनेर तालुका हा जळगांव जिल्हयातील मागासलेल्या तालुक्यांपैकी एक तालुका म्हणून ओळखला जातो. जामनेर तालुका हा क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने मोठा तालुका आहे. या तालुक्यात सिचंनाच्या सुविधा खूपच कमी प्रमाणात उपलब्ध आहे. शेतमजूर कुटूंबांकडे किफायतशीर जमीन असते. पण या जमिनीतून बारमाही रोजगार मिळत नाही. तसेच भूमिहीन शेतमजूर पूर्णपने मजुरीवर अवलंबून असतात. शेतीचा हंगामाचा काळ वगळता वर्षाचे बाकी दिवस या कुटुंबांना बेकारीत काढावे लागतात. बारमाही रोजगार नसल्यामूळे कुटुंबांना मिळणारे उत्पन्न जेमतेम असते. उत्पन्न कमी असल्यामुळे कुटुंबांच्या जिवनावश्यक गरजा ही पूर्णपणे भागविल्या जात नाही. अशा परिस्थितीत कुटुंबातील घटकांना शिक्षण घेण्यासाठी प्रोत्साहन मिळत नाही. परिणामी कुटुंबांच्या निरक्षरतेचे प्रमाण वाढते. प्रस्तुत शोध निबधांत जामनेर तालुक्यातील शेतमजूर व भूमिहीन शेतमजूर कुटूंबांची शैक्षणिक स्थिती जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संशोधन पध्दती : जामनेर तालुक्यातील एकूण १५२ गावांपैकी २५ गावांची क्षेत्रिय संशोधनासाठी यादृच्छिक (Random) नमूना निवड पध्दतीने निवड केली. क्षेत्रिय संशोधनासाठी निवड केलेल्या २५ गावांतून प्रत्येकी ४ (प्रत्येक गटाकरीता २) असे एकूण १०० शेतमजूर कुटुंबांची यादृच्छिक पध्दतीने नमूना म्हणून निवड केली. प्रस्तुत शोध निबंधातील बहुतांशी माहिती प्रश्नावलीच्या आधारे गोळा करण्यात आलेली असून अशा माहितीला व आकडेवारीला प्रश्नावलीचा आधार आहे. उपजिविकेचे साधन म्हणून दुस-याच्या जमिनीवर राबणा-या मजुराला शेतमजूर असे म्हणतात. पहिल्या शेतमजूर चौकशी समितीच्या मते, अर्ध्या वर्षापेक्षा जास्त काळपर्यंत दुस-याच्या शेतीमध्ये काम करणा-या व्यक्तिला शेतमजूर म्हणण्यात यावे तर दुसऱ्या शेतमजूर चौकशी समितीने शेतमजूर या संज्ञेमध्ये उपजिविकेचे साधन मिळविण्याकरीता कृषी उत्पादनाच्या कार्यामध्ये भाग घेणाऱ्या व्यक्तिप्रमाणेच शेतीशी संबंधीत असलेल्या इतर व्यवसायामध्ये (उदा. डेअरी व्यवसाय, फळबाग व कोबंडी पालन, इ.) काम करणाऱ्या व्यक्तीचांही समावेश केला आहे. शेतमजुरांच्या स्वतःच्या मालकीची काही जमीन असू शकते. यावरुन काही जमीन असणारे शेतमजूर म्हणजे.

"ज्यांच्याजवळ किफायतशीर जमीन असते, पण ज्यांच्या कुटूंबातील एक किंवा अनेक व्यक्ती जमीन मालकांच्या शेतावर काम करीत असतात असे शेतमजूर यांना शेतमजूर असे म्हणतात." तर काही शेतमजूर भूमिहीन असतात. १) "जे भूमिहीन शेतमजूर काही जमिनदारांशी कायमचे बांधलेले असतात. असे भूमिहीन शेतमजूर." २) जे भूमिहीन शेतमजूर व्यक्तीगत रीतीने स्वतंत्र असतात आणि जेव्हा एखादा जमीनमालक कामावर घेतो तेव्हा जे त्यांच्या जमिनीवर काम करतात, अशा प्रकारचे भूमिहीन शेतमजूर. या दोन ही गटांच्या मुलाखती घेण्याकरीता प्रश्नावली तयार करुन मुलाखत तंत्राने जाऊन भरुन घेतली प्रश्नावलीतून मिळालेली माहिती पुढील प्रमाणे:-

कुटूंब प्रमुखांची शैक्षणिक स्थिती :- कोणत्याही कुटूंबाचा प्रमुख साक्षर असेल त्याला शिक्षणाविषयी आस्था असेल तर त्या कुटूंबाचा विकास होतो. ग्रामीण भागातील शेतमजुरी करणाऱ्या कुटुंबांचा प्रमुख जर साक्षर असेल तर तो आपल्या मुलांना योग्य प्रकारे शिक्षण देण्यास उत्सुक असतो. तसेच शिक्षणामुळे कुटुंबांचे राहणीमान व जीवनमान यात सुधारणा घडून येते. जामनेर तालुक्यातील शेतमजूर व भूमिहीन शेतमजूर कुटूंब प्रमुखांच्या साक्षरतेच्या प्रमाणाचे विवेचन खालील तक्त्यात केलेले आहे.

वरील तक्त्यावरुन अशी लक्षात येते की, पाहणी केलेल्या १०० शेतमजूर व भूमिहीन शेतमजूर कुटूंब प्रमुखांमध्ये ११ महिला कुटूंब प्रमुख आहेत. त्यापैकी सर्वच्या सर्व म्हणजे ११ (१००%) महिला निरक्षर आहे. तसेच ८९ पुरुष कूटूंब प्रमुख आहेत. त्यापैकी ३२ (३६ %) पुरुष निरक्षर आहेत. २२ (२४.७ %) पुरुष प्राथमिक शिक्षण घेतलेले , २३ (२५.८%) माध्यमिक शिक्षण घेतलेले , ९ (१०.१%) पुरुष उच्च माध्यमिक शिक्षण घेतलेले ,तर ३ (३.४%) पुरुष कुटूंब प्रमुखांनी उच्च शिक्षण घेतलेले आहे. थोडक्यात जामनेर तालुक्यातील पाहणी केलेल्या शेतमजूर व भूमिहीन शेतमजूर महिला कुटूंब प्रमुख सर्वच निरक्षर असल्याचे निदर्शनास आले. पुरुष कूटूंब प्रमुखांच्या बाबतीत देखिल साक्षरतेचे प्रमाण शेतमजूर कुटूंबात भूमिहीन शेतमजूर कुटुंबांपेक्षा जास्त असल्याचे दिसून आले.

कुटूंबाचा सरासरी आकार :- ग्रामीण भागातील शेतमजुरी करणाऱ्या कुटूंबाचा आकार कसा आहे. यावर त्या कुटूंबांच्या आर्थिक स्थितीचा स्थर अवलंबून असतो. कूटूंबात जर जास्त सदस्य असतील तर कुटूंबातील लोकांना अपुऱ्या उत्पन्ना अभावी आपल्या किमान आवश्यक गरजा भागविता येत नाही. कारण या कुटुंबात कर्त्या व्यक्तिंपेक्षा अवलंबित व्यक्तिची संख्या जास्त असते. अशा शेतमजूर व भूमिहीन शेतमजूर कुटूंबांचा आकार कसा आहे याचे विवेचन खालील तक्त्यात केलेले आहे. वरील तक्त्याच्या आधारे हे लक्षात येते की, पाहणी केलेल्या शेतमजूर व भूमिहीन शेतमजूर कुटूंबाचा सरासरी आकार अनूक्रमे ४.३ व ३.३ असा आहे. एकंदरीत शेतमजूर कुटूंबाचा सरासरी आकार भूमिहीन शेतमजूर कु टुंबांपेक्षा जास्त असल्याचे निदर्शनास आले.

कुटुंबातील व्यक्तींचे साक्षरतेचे प्रमाण :-

शिक्षणामुळे व्यक्तीचे राहणीमान, जिवनमान यात सुधारणा घडून येते. ज्या कुटूंबातील व्यक्ती जास्त शिकलेल्या असतील त्या कुटुंबाचे राहणीमान, जिवनमान उंचावते म्हणजेच शिक्षण हे मानवी विकासाचे प्रतिक समजले जाते. शिक्षणामुळे व्यक्तीचा आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक विकास होतो. जामनेर तालुक्यातील शेतमजूर व भूमिहीन शेतमजूर कुटूंबातील व्यक्तींच्या साक्षरतेचे विवरण खालील तक्त्यात दर्शविले आहे.

*अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, कला, वाणिज्य व कॉम्प्यूटर ॲप्लीकेशन महिला महाविद्यालय, डोंगर कठोरे, जळगांव

तक्ता क्र. १ शेतमजूर व भूमिहीन शेतमजूर कुटूंब प्रमुखांच्या साक्षरतेचे प्रमाण

	शेतमजूर		भूमिहीन शेतमजूर		एकूण	
	स्त्री	पुरुष	स्त्री	पुरुष	स्त्री	पुरुष
१) निरक्षर	२ (१००)	९ (१८.८)	९ (१००)	२३ (५६.१)	११ (१००)	३२ (३६)
२)प्राथमिक शिक्षण	-	१३ (२७.१)	- -	९ (२२)	-	२२ (२४.७)
३) माध्यमिक शिक्षण	-	१५ (३१.२)	- -	८ (१९.५)	- -	२३ (२५.८)
४) उच्च माध्यमिक शिक्षण	-	९ (१८.७)	-	-	-	९ (१०.१)
५) उच्च शिक्षण	-	२ (४.२)	-	१ (२.४)	-	३ (३.४)
एकूण	२	४८	९	४१	११	८९

कसांतील अंक एकूणाशी (%) दर्शवितात (आधार - प्रश्नावलीवरुन पूर्ण)

तक्ता क्र. २ शेतमजूर व भूमिहीन शेतमजूर कुटूंबांचा आकार

	शेतमजूर	भूमिहीन शेतमजूर	एकूण
स्त्री	९०	७२	१६२
	(१.८)	(१.४)	(१.६)
पुरुष	१२४	९५	२१९
	(२.५)	(१.९)	(२.२)
एकुण	(४.३)	(३.३)	(३.८)

कसांतील अंक कुटुंबांचा सरासरी आकार दर्शवितात (आधार - प्रश्नावलीवरुन पूर्ण)

⁄ .३

व्न व्न- व्नएवैन्स्ड त

	व्न		व्न- व्न		ठ	
		ए		ए		ए
१) -त्त	४६ (५१.१)	२४ (१९.३)	६० (८३.३)	४२ (४४.२)	१०६ (६५.४)	६६ (३०.२)
२) ध १७	(१८.९)	२५ (२०.२)	८ (११.१)	२० (२१.१)	२५ (१५.४)	४५ (२०.५)
३) ष्ट	२४ (२६.७)	५४ (४३.५)	४ (५.६)	२७ (२८.४)	२८ (१७.३)	८१ (३७)
४) ष्ट -		१६ (१२.९)	-	४ (४.२)	-	२० (९.१)
५)	३ (३.३)	५ (४)	- -	२ (२.१)	३ (१.९)	७ (३.२)
ठ	९०	१२४	९५	१०२	१६२	२१९

`` एव्नत्तत (ष्ट - -- ठ)

कंसातील अंक एकुणाशी टक्केवारी दर्शवितात
(आधार - प्रश्नावलीवरुन पूर्ण)

वरील तक्यावरुन असे लक्षात येते की,

पाहणी केलेल्या शेतमजूर व भूमिहीन शेतमजूर कुटुंबात १६२ महिला व २१९ पुरुष सभासद होते. या १६२ महिलापैकी १०६ (६५.४%) महिला निरक्षर होत्या. २५ (१५.४%) महिलांनी प्राथमिक शिक्षण घेतले होते, २८ (१७.३ %) महिलांनी माध्यमिक शिक्षण घेतलेले होते, तर ३ (१.९ %) महिला उच्च शिक्षण घेतलेल्या पाहणी करतांना दिसून आल्या. तसेच पुरुषांच्या बाबतीत ६६ (३०.२%) पुरुष निरक्षर होते, ४५ (२०.५%) पुरुष प्राथमिक शिक्षण घेतलेले, ८१ (३७%) पुरुषांनी माध्यमिक शिक्षण घेतलेले, २० (९.१%) पुरुषांनी उच्च माध्यमिक शिक्षण घेतलेले, तर ७(३.२%) पुरुषांनी उच्च माध्यमिक शिक्षण घेतलेले पाहणी करतांना निदर्शनास आले.

थोडक्यात शेतमजूर कुटूंबात भूमिहीन शेतमजूर कुटूंबांपेक्षा स्त्रियांच्या साक्षरतेचे प्रमाण जास्त आहे व शेतमजूर कुटूंबातील ३ महिलांनी उच्च शिक्षण घेतलेले असल्याचे निदर्शनास आले. तसेच पुरुषांच्या साक्षरतेचे प्रमाणही शेतमजूर कुटूंबातच जास्त असून उच्च शिक्षण घेणाऱ्यांचे प्रमाण ही याच गटात जास्त असल्याचे दिसून आले.

निष्कर्ष :- १. कुटूंब प्रमुख निरक्षर असण्याचे प्रमाण भूमिहीन शेतमजूर कुटुंबांमध्ये जास्त दिसून आले. याच गटात महिला कुटूंब प्रमुख व पुरुष कुटूंब प्रमुख निरक्षर असल्याचे प्रमाण जास्त आहे. २. माध्यमिक, उच्च माध्यमिक व उच्च शिक्षण घेणाऱ्याचे प्रमाण भूमिहीन शेतमजूर कुटूंबांपेक्षा शेतमजूर कुटूंबात जास्त असल्याचे दिसून आले. ३. कुटूंबाचा सरासरी आकार शेतमजूर गटात जास्त असल्याचे निदर्शनास आले. तसेच स्त्री व पुरुषांचा आकार सरासरी याच गटात जास्त असल्याचे दिसून आले. ४. शेतमजूर व भूमिहीन शेतमजूर कूटूंबांमध्ये स्त्री व पुरुषांच्या निरक्षरतेचे प्रमाण जास्त दिसून आले. त्यातही भूमिहिन शेतमजुरांच्या बाबतीत निरक्षरतेचे प्रमाण सर्वात जास्त असल्याचे निदर्शनास आले. ५. माध्यमिक, उच्च माध्यमिक व उच्च शिक्षण घेतलेल्यांचे प्रमाण भूमिहीन शेतमजूर कुटुंबांपेक्षा शेतमजूर कुटुंबात जास्त असल्याचे निदर्शनास आले.

संदर्भ ग्रंथ

१) डॉ. प्रभाकर देशमुख श्रमाचे अर्थशास्त्र विदया प्रकाशन नागपूर तिसरी आवृत्ती जाने. १९८७ पान नं. २१६ २) डॉ. देसाई व डॉ. भालेराव कृषी अर्थशास्त्र आणि भारतातील शेती व्यवसाय निराली प्रकाशन, पुणे व्दितीय आवृत्ती ऑक्टो.२००० पान नं. २०१ ३) प्रश्नावली